

TÜRKİYE'DE EĞİTİMİN GELECEĞİ

EŞİT, KAPSAYICI VE KALİTELİ

MAHMUT ÖZER

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0206
İnsan ve Toplum: 016

TÜRKİYE'DE EĞİTİMİN GELECEĞİ
EŞİT, KAPSAYICI VE KALİTELİ
MAHMUT ÖZER

Proje Editörü
Ömer Uzunağaç

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

VakıfBank Kùltür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 - Kat 4
ŐiŐli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr - info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ő., 2023

ISBN 978-625-6385-21-4

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Turkuvaz HaberleŐme ve Yay. A. Ő.
Güzeltepe Mahallesi MareŐal Fevzi
Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Mart 2023

TÜRKİYE'DE
EĞİTİMİN
GELECEĞİ

EŞİT, KAPSAYICI VE KALİTELİ

MAHMUT ÖZER

MAHMUT ÖZER

Prof. Dr. Mahmut Özer, hâlen Millî Eğitim Bakanı görevini sürdürmektedir. Özer, 8 Ağustos 2018 ile 5 Ağustos 2021 tarihleri arasında da Millî Eğitim Bakanlığında Bakan Yardımcılığı görevini yürütmüştür. 28 Kasım 2010 ile 4 Ekim 2017 tarihleri arasında iki dönem boyunca Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörlüğü görevinde bulunmuştur. 1 Ağustos 2015 ile 1 Ağustos 2016 tarihleri arasında Üniversiteler arası Kurul (ÜAK) Başkanlığı, 4 Ekim 2017 ile 8 Ağustos 2018 tarihleri arasında ise Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) Başkanlığı yapmıştır. Özer'in karmaşık sistemler, ağ bilimi, eğitim politikaları, mesleki ve teknik eğitim ve yükseköğretim konularında farklı formatlarda çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Özer'in bu çalışmaların arasında son yıllarda kaleme aldığı *Türkiye'nin Mesleki Eğitim İle İmtihanı - Mesleki Eğitimde Paradigma Değişimi* (2020), *Eğitim Politikalarında Sistemik Uyum* (2021), *Eğitim Üzerine Söyleşiler* (2021), *Türkiye'de Yükseköğretimde Büyüme ve Dönüşüm* (2021), *Türkiye'de Eğitimin Evrenselleşmesi* (2022), *Türkiye'de Eğitimi Yeniden Düşünmek* (2022) ve *The Universalization of Education in Türkiye and New Orientations* (2022) adlı kitapları da bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Bir 20 Yıl Muhasebesi	11
Reform Yerine Bağlantılara Odaklanmak	15
Türkiye’de Eğitimin Son 20 Yılındaki Gelişmelere Dayalı Olarak Kültürel İktidar ve Eğitim İlişisine Bakış	21
Medeniyet ve ‘Egemen Ağlar’	31
Medeniyet ve Kültür Dili Üzerine Notlar	35
Covid-19 Salgını ve Eğitimde Fırsat Eşitliği	39
Teknoloji Bağımlılığı ve Değerler	43
Okul İklimi	51
Değerler-Müfredat-Öğretmen	57
Okul Dışı Faktörlerin Okula Etkisi	63
Eğitimde Eşitsizliklerin Kaynağı: Genetik mi Çevre mi?	67
Eğitimde Fırsat Eşitliğinin Güçlendirilmesi	77
Eğitimde Kapsayıcılık: Özel Eğitim Destekleri	85
Özel Yeteneklerin Desteklenmesi	89
Eğitimde Dijitalleşme	91
Mesleki Eğitimin Güçlendirilmesi	97
Öğretmenlerin Mesleki ve Kişisel Gelişimlerinin Desteklenmesi	105
Çevre, İklim Değişikliği ve Eğitim	109
Hayat Boyu Öğrenme	113
Aile Okulu	117
Üç Dil: Türkçe, Matematik ve Yabancı Dil	121
Okuldan İşe Geçiş Sorunlarında Bireyselci ve Yapısalcı Yaklaşım Çatışması	125
Türkiye’de Ne Eğitimde Ne İstihdamda Olan Genç Oranının Düşmesine Katkı Verecek Eğitim Politikaları	141
Sonsöz: Eğitimde Fırsat Eşitliğinin Önündeki Engeller ve Çözümleri	145
Kaynakça	155

ÖNSÖZ

Türkiye 2000’li yıllarda devasa sorunları olan bir eğitim sistemine sahipti. Okul öncesi ve ortaöğretimde okullaşma oranları %50’nin altındayken eğitime erişimde başörtüsü yasakları ile birlikte meslek liseleri ve imam-hatip liseleri için birçok olumsuzluğa neden olan katsayı uygulaması ile uğraşılıyordu. Özellikle, dezavantajlı sosyoekonomik arka plana sahip ailelerin çocukları ve bilhassa kız çocukları eğitime erişim sorunları yaşıyordu. Diğer taraftan, bugün rekabet ettiğimiz ülkelerin çoğu tüm eğitim kademelerinde okullaşma oranlarını %100’lere ulaştırıp eğitimde fırsat eşitliğini güçlendirmeye odaklanırken biz bu tip sorunlarla mücadele ediyor ve zaman kaybediyorduk.

2000’li yıllarda eğitimde manzara bu halde iken 2002 yılında Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan ile başlayan siyasi dönüşüm neticesinde Türkiye son 20 yılda eğitimde geçmişte yaşanan gecikmeleri büyük oranda telafi etmiştir. Eğitime erişim sorununu çözmek için tüm bölge, il ve ilçelerde devasa eğitim seferberliği başlatılmış ve derslik sayısında çok büyük artışlar sağlanmıştır. Diğer taraftan eğitime erişimin önündeki başörtüsü yasakları ve katsayı uygulaması bu dönemde kaldırılmıştır. Ayrıca tüm okullarda Peygamberimizin hayatı, Kur’an-ı Kerim ve din bilgisi dersleri ‘seçmeli dersler’ arasına eklenerek önemli bir toplumsal talep karşılanmıştır. Bir başka deyişle eğitim sistemi anti-demokratik uygulamalardan kurtulduğu gibi toplumsal taleplere daha duyarlı hale gelmiştir. Ayrıca, özellikle dezavantajlı

sosyoekonomik arka plandan gelen ailelerin çocukları ve kız çocuklarının eğitime erişimlerini kolaylaştırmak için şartlı eğitim yardımlarından öğrenci burslarına, ücretsiz taşımalı eğitimden ücretsiz yemek desteklerine kadar çok boyutlu sosyal politikalar her yıl istikrarlı bir şekilde uygulanmıştır. İşte tüm bu adımların eş zamanlı yürürlükte olduğu son 20 yılda eğitimin tüm kademelerinde eğitim çağ nüfusunun en az %95'i eğitime dâhil olmuştur. Bir başka deyişle, Türkiye önceki 70 yılda atılması gereken adımları son 20 yıla sıkıştırarak Cumhuriyetin birinci yüzyılından ikinci yüzyıla geçişinde dezavantajını avantaja çevirmiştir.

Eğitime erişim sorununun artık çözüldüğü noktada eğitimin kalitesinin sürekli artırılması ve en önemlisi eğitimde fırsat eşitliğinin güçlendirilmesine odaklanmamız gerekiyor. Böylece ülkemizin kalkınması ve refahının artmasına önemli katkı sunabileceğiz. Yeni dönemde eğitim ve üretim ilişkisinin ve eğitim ile işgücü piyasası arasındaki geçişkenliklerin güçlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan eğitim-kültür ilişkisinin güçlendirilerek sadece akademik olarak başarılı değil, ayrıca dilini, tarihini ve coğrafyasını yakından bilen, sorumluluklarının farkında olan ve bu sorumlulukları yüklenmeye hazır, özgüven sahibi gençler yetiştirmeye de daha fazla odaklanmalıyız.

Bu kitapta biraz önce değindiğim alanları kapsayacak şekilde atılan adımlara yer verilmektedir. Başlangıçta son 20 yılın genel bir değerlendirilmesi yapılmakta, eğitimde yaşanan dönüşüm ayrıntılı olarak ele alınmakta ve yeni ufka yönelik atılan/atılması gereken adımlar tartışılmaktadır. Bu bağlamda özellikle 2022 yılında atılan adımlara daha fazla yer verilmiştir.

Önümüzdeki dönemde eğitim sisteminin bir bütün olduğu, bu nedenle okul öncesi ile yükseköğretimin birbiri ile ilişkili olduğuna ve atılan adımların bu bütünlüğü sürekli destekleyecek şekilde olması gerektiği bilincine çok daha fazla ihtiyaç duyul-

maktadır. Önceki kitaplarımda bahsettiğim üzere eğitim sistemlerine yönelik politikalar sistemik yaklaşımları gerektirmektedir. Sistemin tamamını gözetmeyen yaklaşımların kısır sonuçlar doğurduğu, hatta beklenenin aksine olumsuz çıktılar sağlayabildiği hepimizin malumudur. Bu nedenle sistemin tamamını gözetten bir yaklaşımla eğitimin kalitesinde sürekli artış sağlanarak ülkemiz çok daha güçlü hale gelecektir.

Kitapta daha önce değindiğim bazı konulara farklı bağlamlarda sonra tekrar ele aldığım görülecektir. Bu tekrarlara özellikle yer verdim. Çünkü eğitim alanındaki bileşenlerin birbirleri ile bağlantılılığı oldukça güçlüdür. Dolayısıyla, tekil bir konuya yönelik bir proje, bağlantılılık düzeyine göre birden çok alanı etkileyebilir. Bu nedenle çözüme dönük eğitim politikaları, odaklandığı problemi çözmenin ötesinde odağı dışındaki diğer eğitim alanlarındaki problemlerin çözümlerini de kolaylaştırma potansiyeli taşımaktadır. Tersî etki de elbette söz konudur. Yani yanlış bir eğitim politikası sadece odaklandığı alanı değil diğer bağlantılı alanları da olumsuz etkileyebilir. Bu etkinin nasıl gerçekleştiğini örneklemek amacıyla kitapta tekrarlara yer verilmiştir.

Eğitimin kalitesini artırma noktasında bu kitapta bazıları yer alan projelerin gerçekleştirilmesi için gece gündüz demeden fedakâr bir şekilde çalışan Bakanlıktaki çalışma arkadaşlarıma, il, ilçe ve okul yöneticilerimize, öğretmenlerimize ve idari personelimize en içten şükranlarımı sunuyorum.

Kitabın hazırlanmasında desteklerinden dolayı Hayri Eren Suna ve Müberra Nur Emin'e çok teşekkür ediyorum. Ayrıca VakıfBank Kültür Yayınlarına desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Bu kitabın, ülkemizde yapılan eğitim tartışmalarına katkı sağlaması dileğimle..

BİR 20 YIL MUHASEBESİ

Beşeri sermaye, ülkelerin en önemli ve sürdürülebilir sermayesi olup beşeri sermayelerinin niteliğini artırmada sahip oldukları en önemli araç da eğitimidir. Dünya Savaşları döneminden sonra ülkelerin eğitime yönelik yatırımlarında devasa artışlara gitmeleri tesadüf değildir. Günümüzden dönüp baktığımızda bu yatırımlar olmaksızın ülkelerin o zor günlerden bugünkü gelişmiş durumlarına ulaşmalarının pek mümkün olmayacağını görebiliyoruz. Bu nedenle, ülkemizin hedeflediği sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak, rekabetçi ekonomiye sahip bir bilgi toplumuna dönüşmek, insan yaşamında kalite ve başarıyı yükseltmek, toplumsal adaleti tesis etmek, bilgi seviyesi yüksek, evrensel kültüre sahip ve sağlıklı bir nesil yetiştirmek için eğitim kritik öneme sahiptir.

Ülkemiz, Sayın Cumhurbaşkanımızın öncülüğünde 2000'li yıllardan itibaren eğitim sisteminin birçok bileşeninde eş zamanlı gerçekleştirilen tarihi bir dönüşüm sürecine girmiştir. Eğitimin tüm kademelerinde bir taraftan okullaşma oranlarının artırılması aracılığıyla eğitim kitleleştirilirken diğer taraftan derslik başına ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı önemli ölçüde azaltılarak OECD ortalamasına yaklaştırılmıştır. Dolayısıyla bu dönüşüm, bir yandan eğitim sisteminde evrenselleşmeyi sağlarken diğer yandan niteliğin de artmasına imkân vermiştir. Bu yolla Türkiye, yaptığı iyileştirmelerde nicelik ve niteliği birlikte ele almış ve eğitim sisteminin performansını artırmıştır.

Yaşanan bu dönüşüm sürecinde ana hedeflerden birisi eğitimde fırsat eşitliğini artırmaktır. Eğitimde fırsat eşitliğini güçlendirmek için Şartlı Eğitim Yardımı'ndan (ŞEY), pansiyon kapasitesinin ve bursların artırılmasına, ücretsiz yemek hizmetinden ücretsiz ders kitapları ve yardımcı kaynaklara kadar çok kapsamlı sosyal politikalar kararlı bir şekilde uygulanmıştır. Bu sosyal politikaların uygulanması, çeşitli dezavantajlara sahip öğrenciler başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerinin eğitim faaliyetlerinden etkin yararlanması açısından oldukça önemlidir. Bu politikaların da desteğiyle okullaşma oranları okul öncesinden başlayarak tüm eğitim kademelerinde ilk kez %95'in üzerine çıkarılmıştır.

Bugün gelinen noktada, eğitim faaliyetlerinin toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırıldığı ve evrenselleşmenin tüm eğitim kademelerinde sağlandığı açıkça görülmektedir. 2000'li yıllarda 5 yaşında %11 olan okullaşma oranı 2022 yılında %99'a; ilkokulda okullaşma oranı %99,63'e; ortaokulda okullaşma oranı ise %99,44'e yükseltilmiştir. Okullaşma oranlarındaki artışın en çarpıcı olduğu eğitim kademesi ise ortaöğretimdir. 2012 yılında hayata geçirilen 4+4+4 sisteminin de önemli katkıları neticesinde ortaöğretimde %44 olan okullaşma oranı %95'e yükseltilmiştir. Dolayısıyla son 20 yıl, ülkemizin fırsat penceresi olan çocuklarımızın ve gençlerimizin eğitime katılımının sürekli arttığı bir döneme karşılık gelmektedir.

Son 20 yılda okullaşma oranlarında meydana gelen iyileştirmelerden en çok kız çocuklarımız yararlanmıştır. Tüm eğitim kademelerinde kız çocuklarının eğitime katılımı yakından takip edilmekte, en büyük gelişim ise ortaöğretim düzeyinde yaşanmaktadır. 2000'li yıllarda ortaöğretimde kızların okullaşma oranı %39,2 iken bugün bu oran %95'e yükselmiştir. Üstelik 2000'li yılların başında okullaşma oranlarının görece düşük olduğu bir-

çok ilde kız çocuklarının okullaşma oranı erkek öğrencileri geride bırakmıştır. Dolayısıyla son 20 yılda ülkemizde eğitimin tüm kademelerinde kız çocuklarının okullaşma sorununu çözmek için çok önemli mesafe alınmıştır.

2022-2023 eğitim ve öğretim yılında resmî ve özel 15 bin 918 okul öncesi, 25 bin ilkokul, 18 bin 186 ortaokul ve 12 bin 714 lise ile toplam 71 bin 818 okulumuzda yaklaşık 1 milyon 200 bin öğretmen ve 19 milyon 100 bin öğrencimiz ile eğitim ve öğretime devam ediyoruz. Görüleceği üzere eğitim sistemimizdeki toplam öğrenci ve öğretmen sayımız, günümüzde birçok ülkenin toplam nüfusunun üzerindedir. Bu ölçekte bir eğitim sisteminde büyük bir dönüşümü gerçekleştirebilmek, devasa yatırımların yanında büyük bir kararlılığı da gerektirmektedir.

Türkiye’de eğitim sisteminde yaşanan dönüşümün anahtar kavramları eğitimde eşitlik, kapsayıcılık ve kalitedir. Türkiye’nin eğitim sisteminde gerçekleştirdiği bu kavramlara dayalı somut iyileştirmeler uluslararası kuruluşların değerlendirmelerinde de öne çıkmıştır. Uluslararası izleme çalışmalarının sonuçları, öğrenci sayısı büyük bir artış göstermesine rağmen eğitimde kaliteden taviz verilmediğini, çok boyutlu iyileştirmeler aracılığıyla kalitenin de artırıldığını göstermektedir.

Dolayısıyla, Türkiye’de eğitim sisteminde yaşanan dönüşüm bütüncül bir iyileşmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle, eğitim sisteminde sağlanan bu devasa büyüme kaliteye rağmen yapılmamış, aksine kaliteyi odağına alarak gerçekleştirilmiştir. Bu durumun en büyük kanıtı son 20 yılda hem okullaşma oranlarında hem de niteliğe ait göstergelerde iyileşme sağlanmasıdır. Türkiye’nin eğitim sisteminde gerçekleştirdiği somut iyileştirmeler uluslararası kuruluşların değerlendirmelerinde de öne çıkmıştır. OECD tarafından yapılan değerlendirmelerde, Türkiye’nin 2003’ten bu yana PISA performansının önemli bir artış eğilimin-

de olduğu vurgulanmaktadır. Benzer Şekilde, özellikle PISA 2018 sonuçlarına göre ülkemizin 15 yaŐ grubu ğrenci sayısı en fazla artan ülkelerden birisi olmasına rağmen Türkçe, matematik ve fen okuryazarlığında puanlarını en fazla artıran ülke olduğu vurgulanmıŐtır.

Eğitim sistemlerinin performansını değerlendirmek için sık kullanılan diğer bir baŐarı izleme çalışması da TIMSS'dir. Ülkemiz 1999 yılından itibaren girdiği tüm TIMSS uygulamalarında puanı ve sıralamasını sürekli yükseltmiŐtir. Uygulamanın yapıldığı matematik ve fen alanlarındaki en büyük artış ise son uygulamanın yapıldığı 2019 yılında gerçekleŐmiŐtir. Bu uygulamada ülkemiz ilk kez 4. sınıf matematik ve fen alanları ile 8. sınıf fen alanında 500 puanı aŐarak TIMSS lek orta noktası üzerinde performans göstermiŐtir.

Gelinen noktada Millî Eğitim Bakanlığı olarak eğitim sistemimizi daha fazla güçlendirmek için eğitimde fırsat eşitliğinin artırılmasına, mesleki eğitimin güçlendirilmesine ve öğretmenlerimizin mesleki ve kişisel geliŐimlerine çok boyutlu destek verilmesine odaklandık. Bu üç alan da günümüzde eğitim sistemlerinin niteliğini artırmada etkin rol oynayan küresel yatırım alanlarını oluŐturmaktadır. Eğitimde fırsat eşitliğini güçlendirmek için özellikle okul öncesi eğitimde okullaşma oranlarını yükseltmeyi ve okullar arası imkân farklılıklarını azaltmayı hedefledik. Her ğrencimize benzer imknları sunabildiğimiz, tüm öğretmenlerimize farklı gelişim fırsatları sağladığımız ve işgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiŐtirdiđimiz bir mesleki eğitim sistemi ile ülkemizi eğitimde çok daha ileri noktalara taŐımayı amaçlıyoruz. Tüm bu adımlar sayesinde Türk Eğitim Sistemini dünya ile daha fazla rekabet edebilir bir hale getireceğiz.

REFORM YERİNE BAĞLANTILARA ODAKLANMAK

Yaşamda her şey birbiri ile bağlantılı olup bağlantının şiddeti/genliği alandan alana değişmektedir. Bağlantılar genelde bilinmediği veya yeterince araştırma yapılarak görünür kılınmadığı için çoğunlukla gizli kalmaktadır. Bu durumda da farklı alanlarda çok basit doğrusal ilişkiler kurarak alanı açıklama veya sorunları bu doğrusal ilişkileri kullanarak çözmeye çalışma hatasına düşülmektedir. Oysa toplumsal olaylar, altında yatan çok sayıda bağlantı/ilişkienden doğrudan etkilenmekte ve bağlantıların etkileri sürekli değiştiği için alandaki olayların anlaşılması çoğunlukla doğrusal olmayan açıklamalarla mümkün olabilmektedir.

Benzer durum eğitim alanında da geçerlidir. Örneğin toplumun küçük ölçekli bir örneği olan okullarda öğrencilerin başarısı ile ilişkili olan birçok faktör kendi içinde ilişki ağına sahiptir. Toplumsal alanda görünmeyen bağlantılar eğitimde fırsat eşitliğini doğrudan etkilediği gibi eğitim sonrası işgücü piyasasına geçişi de doğrudan etkilemektedir. Eğitimde reformların büyük iddialarla başlamasına rağmen çoğunlukla beklenildiği etkiyi göstermemesinin altında yatan nedenlerden önemli bir tanesi de bu reformların görünmeyen bağlantıları göz ardı etmeleri, dolayısıyla sonuca etki eden çoğu parametrenin reform alanının dışında kalmasıdır. Sonuçta, süreçte istenen iyileşmeye ulaşılamamakta, yeni reform denemeleri yine aynı yaklaşım hatasına sahip olduğunda eğitim paydaşlarının motivasyonlarını düşürdüğü gibi her reform denemesine kuşku ile

yaklaşılmasına neden olmaktadır. Bu durum da, aslında verimli olma potansiyeline sahip reformların veriminin azalmasına yol açabilmektedir. Kısacası mevcut bağlantıları yeterince değerlendirmeden gerçekleştirilen reformlar eğitim sistemini yıpratmakta, sonuçta üstü üste gelen başarısız denemeler eğitimde reform yorgunluğuna neden olmaktadır.

Örneğin çocukların akademik başarıları ailelerinin sosyoekonomik seviyelerinden bağımsız değildir. Hatta sosyoekonomik düzey, akademik başarıyla en güçlü ilişkiye sahip olan özelliklerden biri konumundadır. Bir başka deyişle bir öğrencinin akademik başarısını sadece okul ortamı değil, çocuğun görünmeyen bağlantıları da etkilemektedir. Bu etkilerin düzeyi elbette değişmektedir, ancak bu görünmeyen bağlantıların etkileri göz ardı edildiğinde çıktıların değerlendirmeleri gerçekçi ve güvenilir olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu durum aynı zamanda incelenen özellikler arasında son derece yüzeysel ve doğrudan ilişkiler kurulmasına neden olmakta, karmaşık ilişki ağlarının sınırlı etkileşimlerle açıklanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, herhangi bir alanda politika oluştururken bu bağlantıların farkında olmak politikaların verimliliklerini artırdığı gibi etki analizini yaparken süreç değerlendirmelerinde de oldukça fayda sağlamaktadır.

Diğer taraftan bu çoklu bağlantılar eğitim alanında sorun çözme ve iyileştirme yapmada beklenenin üzerinde verimliliğe yol açma potansiyeli de taşımaktadır. Bir başka deyişle, bir odağa yönelik doğru iyileştirme adımı, beklendiği gibi o odakta iyileştirme sağlarken bu çoklu bağlantılar nedeniyle odağın dışındaki alanlarda da (odak dışı kaldığı için beklenmeyen) iyileştirmeler sağlayabilmektedir. Benzer şekilde yanlış bir adım da sadece o odağın kötüleşmesine yol açmakla kalmayıp odak dışındaki alanlarda da yeni sorunlar doğurabilmekte veya mevcut sorunları artırabilmektedir. Olumsuz durumla ilgili olarak meslek lise-